

УДК 811.161.1'371

Е. В. Маслий

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

**Динамика слова ностальгия
как пример инверсионного механизма смыслообразования**

Маслий Е. В. Динамика слова ностальгия как пример инверсионного механизма смыслообразования. Анализируя динамику слова ностальгия, автор статьи обнаруживает тенденцию к переосмыслению феномена ностальгии на основе дизъюнкции, поскольку первоначальное терминологическое и современные значения слова представляют инверсию смыслов, которая несет в себе потенциальную возможность формирования цепочек таких смысловых «переворотов».

Ключевые слова: ностальгия, динамика значений, инверсионный механизм смыслообразования.

Маслий О.В. Динаміка слова ностальгія як приклад інверсійного механізму смислоутворення. Аналізуючи динаміку слова ностальгія, автор статті виявляє тенденцію до переосмислення феномену ностальгії на основі диз'юнкції, оскільки початкове термінологічне та сучасні значення слова являють собою інверсію смислів, яка містить у собі потенційну можливість формування ланцюжків таких смислових «переворотів».

Ключові слова: ностальгія, динаміка значень, інверсійний механізм смислоутворення.

Masliy E. V. The dynamic of the word nostalgia as an example of the inversion mechanism of meaning creation. While analyzing the dynamic of the word nostalgia, the author reveals a tendency to rethink the phenomenon of nostalgia on the basis of disjunction, because the original terminology and modern meanings of the word represent an inversion of significances, which carries the potential possibility for the formation of chains of such meaning «overturns».

Key words: nostalgia, the dynamic of meanings, the inversion mechanism of meaning creation.

Динамика смыслов слова *ностальгия* интересна не только с точки зрения лингвистической, но и антропологической, в качестве материала, иллюстрирующего изменения человека и его жизни за 3,5 столетия. Как известно, термин «ностальгия» впервые использовал швейцарский врач Дж. Хофер в труде «Dissertatio medica de Nostalgia oder Heimweh» (1688 г.) для описания определённого эмоционального и физического состояния швейцарских солдат, воевавших вдали от своей страны, а также студентов, которые исцелялись вскоре после возвращения на родину [5]. Этимология слова связана с греческим языком: «от греч. *nóstos* – возвращение домой и *álgos* – боль» [9:568], следовательно, ностальгия – это боль от невозможности вернуться домой.

Дж. Хофер считает ностальгию болезнью. Первая стадия заболевания характеризуется им как психическое расстройство, при котором человек испытывает моральные страдания. На второй и третьей стадиях появляются физические расстройства организма с очень серьезными последствиями, вплоть до летального исхода [5].

Известно, что в 17 веке этот термин использовался исключительно в медицине. На протяжении 18–19 вв. понятие транспонировалось в обыденный дискурс и приобрело более широкое значение. Быстрому распространению слова в разных языках способствовала, по-видимому, его благозвучность и мода на иностранные слова. Проследим динамику слова на материале лингвистических словарей русского языка: 1) «тоска по родине» («книжн.») [10:597]; 2) «тоска о прошлом, пережитом от *ностальгия* в знач. «тоска по родине» [6:538]; 3) (2 пол. XVIII в.) «тоска по родине» (прямое), (2 пол. XX в.) «тоска о прошлом, о чем-л. прошедшем, пережитом» (переносное) [9:568]; 4) «тоска по родине, а также вообще тоска по прошлому» [7:422] – чёткое разграничение значений перестает существовать; 5) разг. Тоска о прошлом, о пережитом, об утраченном» [2:1535]. Т.о., выстраивается ряд значений: тоска по родине – тоска по прошлому – тоска по чему-либо в прошлом – тоска по чему-либо, утраченному в прошлом.

Все эти значения включают компонент *тоска*, который, по мнению А. Вежбицкой, наряду с уникальными понятиями русской культуры *душа* и

судьба в найбільшій мірі розкриває особливості національного характеру [3:33]. Примітно, що в стійкому вираженні *тоска по батьківщині*, синонімічному слову *ностальгія*, грецькі слова *боль* і *страдание* замінюються словом *тоска*. Це вказує на те, що російська ностальгія – переживання в більшій ступені душевне і духовне (боль і страдания можуть бути і фізичними). Ср.: «тоска – стан безнадійності, гнетущої, темної пригніченості духа, душевної тривоги» [8:402].

Активність почуття, його неподвладність контролю передають глагольні сполучення *тоска бере, взяла, охопила, томить, замучила* і пр. [1]. Силу і безсмертність переживання відображають афективні сполучення: *тоска адська; бездонна; безнадійна; беспросвітна; безумна; всепоглиблююча; жгуча; зловіща; мучительна; неодолима; внутрішня; смертна* [4:185].

Б. С. Шварцкопф ще в 1967 г. писав про модифікації слова *ностальгія*, пов'язаних з зміною його значень від конкретного до абстрактного в плані «місце > час», і про появу єдиничних прикладів з конструкцією «ностальгія + по...» [11].

Матеріали Національного корпусу російської мови (253 контексти) і Інтернету дозволяють показати, як змінилася семантика слова в наше час. Приведемо значення слова *ностальгія*, реалізувані ним в різних контекстах¹.

Приклади, в яких представлено значення НОСТАЛЬГІЯ «В ОБОЖГІ ВИДЕ» (86) (об'єкт ностальгії, т. є. її індекс, не уточнюється), свідчать про тенденцію до злиття значень «тоска по батьківщині» і «тоска по минулому» в один складний смислової комплекс: *І з цього «завжди» розвивається ностальгія, істинно російська, багатовиснозна, неперекладна на інші мови* [Н. Воронель. Без прикрас. Воспоминання (1975–2003)].

В названому комплексі частіше актуалізується саме ТОСКА ПО УШЕДШЕМУ ЧАСУ (57) (бажання повернути час, повернутися в нього, тоска по духу часу), хоча в багатьох контекстах спостерігається зниження інтенсивності переживання ностальгії: *Звичайно, мамі просто захотіло згадати молодість і посперечатися в черзі. Ностальгія – жахливе справа! [Два сапога пара // «Історії з життя» (2004)].*

Індекси ностальгії в рубриці НОСТАЛЬГІЯ ПО РЕАЛІЯМ (конкретним/абстрактним/представленим описательно) (45), задаються широким спектром різних об'єктів: це предмети, страви («пиріг з мусом»), «общепитовська котлета»), світ

знайомих і красивих речей, каток, старі добрі кіоски «Мосгорсправки»; дефіцит, система розподілу для випускників вузів, фігурне катання; черги за тією колбасою, мислительна діяльність; чіткість і образність класическої фізики, натуральна сільська життя, естетика минулих років і пр.: *Ностальгія по ЛІ-2 – Да, тоді у нас ще був ЛІ-2, – з мрійливою грустю проговорив Лукин* [В. Санін. Не говори ти Арктиці – прощай (1987)]. Ностальгія такого роду, як правило, позбавлена гостроти емоційних переживань.

До цієї рубрики відносяться також приклади, описуючі «СОБИРАТЕЛЬНУЮ», «АТМОСФЕРНУЮ» ностальгію, пов'язану з емоційним переживанням однієї, а частіше багатьох реалій, формуючих атмосферу часу: *Потихоньку підросло покоління, до якого новогоднего замовлення, гітарні перебори Барбари Брільєвської і бризгам шампанського на стелі однакових блочних будинків від Москви до найближчих околиць* [Е. Лахіна. Сказка про змінливу хмарність (2002)]. Т. є., змістовна характеристика ностальгії в контекстах такого роду отримує конкретний індекс, виражений словосполученням «ностальгія по...», або мозаїчно складається з деякого кількості різних об'єктів.

Збіг кількості прикладів, в яких реалізуються дві наступні значення, дозволяє передбачити співвідношення і перетин концептів РОДИНА і ПРОШЛОЕ (СОВЕТСКОЕ) в свідомості носіїв мови. Ср.: •ТОСКА ПО БОЛЬШОЙ І МАЛОЙ РОДИНІ (31) з індексами: Росія, це Отечество, дорогою образом батьківщини, Далекий Схід, Одеса, Новомосковськ, південний місто, російська садиба, старий будинок, будинок, в якому минуло дитинство і пр.

• ностальгія ПО СОВЕТСКОМУ ПРОШЛОМУ, «ПО СОВЕТСКОМУ» (31) з індексами: імперія, сильна, тверда рука, сталінізм, російська реальність (милиционер), військова сила, єдинствена соціальна рамка, «стройність ідеології», єдиногласіє, російський проєкт, стабільність / порядок / достаток / спокій брежньєвських років; тотальне планування; дележка природи і т. п.: *Ностальгія по російському образу життя, загальному гумору, загальному естетичному рівню життя більшості населення представлених країн* [М. Кристал. Льви нам по барабану? (2001)].

Очевидно, що в ряду випадків ностальгія такого роду створюється штучно з допомогою пропаганди СМІ і пр., перетворюючись в медійний штамп: *...насильствено створювана ностальгія виконує роль ідеології, між розрахунками телепродюсерів і активністю глядацьких*

¹Цифра в дужках означає кількість контекстів.

аудиторій ставитися знак рівності, а ступінь присутності радянського кіно на екранах і в нашому зрительському досвіді невіддільним образом свідчить на користь уявляваного єдиномислячого... Так виникли «ностальгія по радянському» як медійний штамп [Н. Самутіна, Б. Степанов. А вас, Штирлиц, я знову попрошу залишатися (2009)].

Окрему групу складають назви фільмів, збірок, текстів, кафе, ресторанів і пр., що містять слово *ностальгія*. Ці назви (26) можна розділити на дві групи: а) ті, що відображають його традиційне значення (фільм А. Тарковського, вірш А. Городницького і пр.), б) ті, що використовуються як маркер комерційного успіху і привабливості для певної категорії людей: *Як часто буває, ностальгія була точно комерційно продана: в наступному році пластинка отримала шість нагород «Греммі» і була продана в кількості 14 мільйонів екземплярів* [В. Биков, О. Деркач. Книга століття (2000)].

Ностальгію по духовності, моралі, цінностям (в тому числі традиційним сімейним), значущій природі, по реальним людям, щирим, повнокровним почуттям відображає рубрика «ГОСКА ПО «БЕЗУСЛОВНОМУ», ПОДЛИННОМУ (18): *Ностальгія по тому стану людини як типу, коли все в людському світі щось значило або, в кращому випадку, хоча б хотіло, намагалося, повинно було значити; коли можливо було «важливе»* [С. С. Аверинцев. Моя ностальгія (1995)].

Приклади, що фіксують значення «ностальгія ПО ЧОЛОВІКУ/ЛЮДЯМ» (10), демонструють середню інтенсивність переживання, яку можна передати таким чином: згадую людей, сумую по людям з минулого і теперішнього: *Чому я не можу набрати 0000000 і почути твій голос? Ностальгія, ностальгія. Ладно, обнимаю тебе міцно-міцно і цілую* [Письмо дівчинки подрузі (2003)].

Тобто, розширення семантики слова ностальгія відбувається: 1) за рахунок зміни головного компонента формули, який уточнюється в контексті. Це може бути «грусть, самотність, біль, печаль, туга, сум, жалість, самотність, самотність, самотність; «легка, приємна, тепла грусть, приємні спогади; «бажання згадати (згадати) час, реальність, людей і пр., бажання думати про минуле; «бажання відтворити колір епохи (соціальна ностальгія), атмосферу часу (індивідуальна ностальгія) і пр.

2) за рахунок збільшення валентностей головного слова *ностальгія* (індекс формули зростає кількісно і змінюється якісно). Більше половини сучасних контекстів реалізують значення «тоска по чому-небудь», в тому числі по

конкретному предмету (котлеті, літаку, дешевій колбасі і пр.). Збільшується кількість прикладів, що включають абстрактні іменні, які набувають певної «цінності» контекстуально (очередь, царизм, сільська життя).

Ностальгію часто визначають як «російську національну хворобу». Однак невелика кількість прикладів, що підтверджують це, свідчить про те, що ностальгія перестала бути «загальною» хворобою, видозмінившись, в першу чергу, в здатності окремих людей сприймати життя виключно гостро (?), болісно (?), сумно (?): *Вторий вузол подвійності в цьому центральній, смислообразуючій епізоді фільма: ностальгія – тоска по Родіні, ностальгія – світова біль...* [М. Туровська. 7 с 1/2 і Фільми Андрія Тарковського (1991)]. В цьому контексті тоска по батьківщині звертається в тоску по світовій гармонії, в якій виявляється здатність слова *ностальгія*, набувати «новий» зміст. К випадковому слововжиттю можна віднести ностальгію «инопланетян по землі», «випущеної пташки по домі», ностальгію як виявлення консерватизму і пр. О розширенні семантики слова свідчать приклади, в яких це переживання проєцирується не тільки на минуле, але і теперішнє і майбутнє; не тільки на батьківщину, але і на якусь альтернативу їй; не тільки на трагічне, але і на не трагічне.

Подібне значення ностальгії – тоска по небувавшему, по упущеній можливості знаходимо в одному з блогів Інтернету: *за красивим фасадом ностальгії ховається щось, набагато більш жахливе, ніж тоска по минулому. Ностальгія – це тоска по небувавшему. По тому, що могло б бути, але не стало, не трагічно, не трагічно* [Marinka. LiveJournal].

Там же виявляються приклади, що свідчать про зміну якості самого переживання ностальгії: *Ностальгія це спогади про приємні моменти в минулому житті; Конечно, мене гріє душу спогади, наприклад, про липову алею, з якою багато пов'язано в моєму минулому, але це в моєму пам'яті. Мені взагалі не обов'язково сидіти цілими днями на скамейці, щоб любити все це. Так не ЦЕ ли НОСТАЛЬГІЯ?* [Женский журнал MyJane].

«Нові російські емігранти» – сучасні люди, їздячі в інші країни на постійне проживання, пишуть: *Не відчуваю ніякої тоски по Родіні. Тепло при спогадах, да, хороше ставлення до країни, але не тоску і не потребу повернутися. Близьких людей віддаю запрошувати сюди, т.к. мені дуже багатьом хочеться з ними поділитися. Мене як раз, навпаки, на Родіні іноді така тоска*

одолевают... (Поиск по блогам Живого Журнала. Существует ли тоска по Родине на самом деле?).

Материалы личных блогов, форумов, социальных сетей свидетельствуют о расширении значения слова ностальгия, вследствие которого безмерная тоска по прошлому трансформируется 1) в тоску по несбывшемуся, по упущенной возможности; 2) в грустные, приятные, тёплые воспоминания о прошлом, приятное сожаление, согревающее душу. Последние часто окрашены в светлые тона и имеют к традиционной ностальгии лишь косвенное отношение. Это трансформация семантики слова ностальгия вызвана, в частности, изменившимися условиями жизни современных людей (возможностью быстрой и очень простой коммуникации, возвращения в то место, по которому скучает субъект). Поэтому велика вероятность того, что интенсивность ностальгии

как переживания высокой степени напряженности будет снижаться и дальше. Об этом свидетельствует и малочисленность примеров, описывающих ностальгию как болезнь.

Очевидно, что в ряде словоупотреблений окончательно теряется связь современного значения слова *ностальгия* с его этимологией (ср. ностальгия – болезнь с возможным смертельным исходом, ностальгия – приятные воспоминания о прошлом). В этом случае можно говорить об инверсии смысла, обеспечивающей переосмысление феномена на основе дизъюнкции в ином социальном контексте. Будучи одним из универсальных механизмов смыслообразования, инверсия несет в себе потенциальную возможность формирования цепочек таких «переворотов» смысла.

Литература

1. Бирюк О. Л., Гусев В. Ю., Калинина Е. Ю. Словарь глагольной сочетаемости непредметных имен русского языка [Электронный ресурс]. Режим доступа : http://dict.ruslang.ru/abstr_noun.php
2. Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С. А. Кузнецов. — СПб : Норинт, 2008. — 1535.
3. Вежбицкая А. Русский язык / Анна Вежбицкая // Язык. Культура. Познание. — М. : Русские словари, 1996. — С. 33—85.
4. Горбачевич К. С. Словарь эпитетов русского литературного языка / К. С. Горбачевич [Институт лингвистических исследований РАН] / Отв. ред. С. Кузнецов. — СПб : Норинт, 2000. — 221 с.
5. Кондаков И. Психологический словарь, 2000 // Национальная энциклопедическая служба [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://vocabulary.ru/dictionary/478/word/nostalgiya>
6. Новые слова и значения: Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 70-х годов / Е. А. Левашов, Т. Н. Поповцева, В. П. Фелицына и др. / под ред. Н. З. Котеловой. — М., 1984. — 808 с.
7. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Словарь русского языка: Ок. 80 000 слов. — М. : Рус. яз., 2003. — 944 с.
8. Словарь-тезаурус синонимов русской речи / Под общ. ред. Л. Г. Бабенко. — М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2007. — 512 с.
9. Современный словарь иностранных слов: толкование, словоупотребление, словообразование, этимология / Л. М. Баш, А. В. Боброва и др. — М., 2003. — 960 с.
10. Толковый словарь русского языка / Гл. ред. Б. М. Волин и проф. Д. Н. Ушаков. — М. : Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1938. — Т. II: Л — Ояловеть. — 1039 с.
11. Шварцкопф Б. С. Ностальгия [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.gramota.ru/biblio/magazines/gramota/schwarzkopf/28_583